

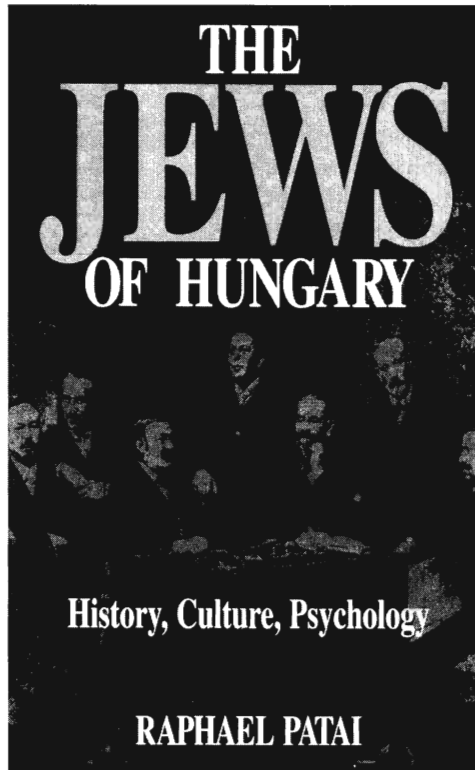
Haraszi György

A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában*

*Naturam expelles furca,
tamen usque recurret*

Néhány évvel ezelőtt a magyarországi születésű, Izraelben élő jeles történész, Nathaniel Katzburg előadást tartott az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen¹ a magyar zsidó történetírásról, a magyarországi zsidók historiájával foglalkozó történeti irodalomról. Áttekintve a magyar zsidó történetírás közel százötven éves történetét² oda konkludált, hogy „... a magyar-zsidó történetírásnak elejétől fogva volt egy bizonyos politikai-társadalmi célja, [...] tudatosítani, mind a zsidóságon belül, mind a nem zsidó közvéleményben a magyar-zsidó kapcsolatok pozitívumait...”³ „...a magyar-zsidó történelem nem egyszerűen csak a történeti események leírását célozta, hanem a zsidó asszimiláció ideológiáját kívánta alátámasztani”,⁴ igazolni.

A morvaországi születésű orvos, költő és amatőr történész Bergl (vagy Bergel) József korai, alapkutatásokat nélkülöző, szakmailag erős kritikával fogadott összefoglalásától⁵ eltekintve az első (saját koráig) teljes magyar zsidó történet, „... Venetianer Lajos *A magyarországi zsidóság története* című [...] könyve [...] 1922-ben jelent meg, nyilvánvalóan a keresztény művelt társadalom

tájékoztatására, azzal a céllal, hogy kimutassa a zsidóság történelmi folytonosságát Magyarországon, [...] ragaszkodását a hazához és munkálkodását a haza javára. Venetianer a zsidóellenes hullám kiegyensúlyozására írta meg könyvét. Szekfű használhatatlannak minősítette. Ez talán súlyos elmarasztalás, mert sok bibliográfiai adat és statisztikai táblázat mindenképpen hasznos benne.”

A „... zsidó tudósok az 1920-as években sürgették az összefoglaló munkát,⁶ [...] ők is tudatában voltak annak, hogy Venetianer könyve nem kielégítő. De a magyar zsidóság általános története nem készült el. A magyar-zsidó történetírás megakadt ott, ahol az 1920-1930-as években tartott, vagyis helytörténet centrikus maradt, a hitközségi történetet

helyezte előtérbe, a 19. század alapvető problémáit ignorálta”,⁷ messzire elmaradt a korabeli magyar historiográfia élvonalától. A személyi problémákon túlmenően (a legkiválóbb zsidó/zsidó származású történészek – Marczalit és Acsádyt kivéve – nem foglalkoztak zsidó témákkal) ennek elsősorban az volt az oka, hogy a kutatók a nyilvánosság előtt óvakodtak a magyarországi zsidóság lényegi kérdéseinek érdemi taglalásától, amelyekhez – mint Katzburg írja – „... az akkori légkörben ne-

* Raphael Patai: *The Jews of Hungary History, Culture, Psychology*. Wayne State University Press, Detroit, 1996, 730 o.

héz volt hozzányúlni. Ilyen volt például, a zsidók szerepe a gazdasági életben és a tőkés fejlődésben a 19. század közepétől kezdve, úgyszintén a zsidók szerepe a magyar szellemi életben, különösen a századforduló idején, [...] az 1880-as évek antiszemita mozgalmai⁷⁸ és ami a legfontosabb, a zsidóság gyökeresen megváltozott helyzete a trianoni Magyarországon. Mivel az uralkodó neológ felfogás ekkor s még hosszú ideig a magyar zsidóságban csupán felekezetet látott, a zsidók története marginálisnak tűnt a magyar történelem szempontjából, s az asszimilációs törekvéseket teljességgel maguké- vá tevő magyar zsidó történészek nem a *zsidó nép magyarországi törzsenek történetét, zsidó népiégtörténetet*, hanem a magyarországi izraeliták, a mózesvallású magyarok *felekezeti történetét* írták.

Katzburg előadása több ponton élénk vitát váltott ki a hallgatóságban. A számos hozzászóló ugyanakkor szinte egyhangúan úgy vélekedett, hogy a magyar zsidó történelem központi problémája az asszimiláció megítélése. Mint Hanák Péter lényegre törően kifejtette: „... egészen egy szemléletbeli és álláspontbeli ambivalencia volt az, amely igazából a magyarországi zsidóság történetének tudományos, mély és alapos feldolgozását megnehezítette. Mert igazi, összefüggő, koherens történelmet írni csak koherens történelemszemlélet és társadalomkép alapján lehet.”⁷⁹

A magyar-zsidó történetírás ezen *Historikerstreit*-jával szinte egyidejűleg, túl a nyolcvanadik életévén, vetődött fel a budapesti születésű, de már közel fél évszázada az Egyesült Államokban élő Raphael Pataiban egy, a százfelé áramló magyar zsidó élet teljes komplexitását visszatükröző, jelentőségét a külföld számára is érzékeltető összefoglaló történet megírásának gondolata. A Pázmány Péter Tudományegyetem keleti nyelvek szakán és a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézetben egyaránt otthonos, Mahler Ede- és Heller Bernáttanítvány Patai György Ervin (1910 – 1986) (héber nevén Rafael, angolszász nyelvterületen Raphael), aki elsőként védte meg a doktori disszertációját a frissen alakult Jeruzsálemi Héber Egyetemen, „...egyike volt az izraeli (vagy inkább közel-keleti) folklórtudomány megalapítóinak. 1946-os, Palesztinából való távoztáig [...] jelentékeny műveket írt a bibliai földrajz és a folklórtudomány témakörben. Az USA-ban kiteljesedett munkásságában főleg ismeretterjesztő és népszerűsítő összefoglalásokat írt a judaisztika több ágáról – gon-

dolkodásrendszeréről, mitológiájáról, alkímiáról – és az arabisztikáról: ezzel a tevékenységével lett világhírű.”¹⁰

Mint egyik, Kőbányai Jánoshoz, a *Múlt és Jövő* főszerkesztőjéhez 1992. augusztus 3-án intézett, magyar nyelvű levelében írja: „... Nemrégiben egy presztízses amerikai kiadó felkért arra, hogy írjak egy könyvet a magyar zsidók történetéről. Eddig el voltam foglalva nem kevesebb mint öt könyvvel. [...] Most, hogy mindezt befejeztem, neki tudok fogni magyar zsidóknak [*sic!*], visszatérve egy témához, amelyről 1930-ban jelent meg egy hosszú cikkem a *Jüdisches Lexikon*-ban, az »Ungarn« cím- szó alatt, és amelyet azóta, mind a mai napig – b'hatotenu harabbim – elhanyagoltam.

Az a szándékom, hogy ez az új könyv, amelynek címe valószínűleg *The Jews of Hungary: A History and Psychological Portrait* lesz, egy valóban modern történet legyen, amely egyesíteni fogja a történelmi elbeszélést a pszichológiai megvilágítással. A régebbi irodalmat persze ismerem, de úgy látom, problémáim lesznek az utolsó ötven évvel, melynek történetével nincs közelebbi ismeretségem. És ez vezet a kérésemhez: kérem, találjon számomra egy fiatal magyar zsidó történészt, akinek az lenne a feladata, hogy keressen, találjon és küldjön nekem könyveket és cikkeket (akár kivágásokat, akár xeroxokat) a fenti témáról, és aki segítene mindenféle kérdésekkel kapcsolatban, amelyek munkám során fel fognak merülni. Én nemcsak hogy fogok neki »full credit«-et adni a könyvben, de szívesen fogom a munkáját megfelelően renumerálni. Természetesen a *Múlt és Jövő* szerepe a mai magyar zsidó kultúréletben ki lesz domborítva a könyvemben.”¹¹

A terv beteljesítéséül halála előtt alig három héttel megjelent, terjedelmében is hatalmas művében¹² – élete utolsó befejezett írásában – Patai Rafael visszatért a hazai tájra, megkísérelve a magyarországi zsidóság világának több diszciplína (történelem, kultúra, pszichológia szerepel a könyv alcímében) eszközrendszerét hasznosító összefoglaló ábrázolását. A bizonyítékokat későbbre hagyva már most szeretném leszögezni,¹³ hogy e nagy igényű munka a befektetett rengeteg szellemi, anyagi energia ellenére sem tartozik a szerző sikerültebb alkotásai közé. Belső iránytű nélkül ötven, de akár ötszáz könyv elolvasása sem jogosít fel senkit egy újabb írására. Nemcsak rá vonatkozó tanulság: nem lehet kontextus nélkül, az élet eleven áramá-

ból kiszakítva érvényes művet alkotni.¹⁴ *Hélas!* A munkához szükséges tárgyi tudást,¹⁵ szociológiai szemléletet, koherens látásmódot nem pótolták a (többnyire) régebbi kutatási eredmények egyeztetési kísérletei, a kihagyó emlékezet bakugrásai, s az 1993 őszén tett háromhetes látogatás impressziói sem.

A szerző magában sem tisztázta könyve elméleti koordinátarendszerét, nincs artikulált álláspontja, és új szempontokban sem bővelkedik, jóllehet Amerikában élve környezete tudatalatti befolyásának és tudatos elvárásainak egyaránt próbált megfelelni, egyszerre több vasat is a tűzben tartani. Műve, hogy csak a legfontosabb komponenseket említsem, a puszta faktológián túl a neológ szemléletnek,¹⁶ a hagyományos felekezeti kisvilágnak, a modernizációval azonosított asszimiláció túlzásba vitt igenlésének és tendenciózus visszavetítésének, valamint a népi, cionista megközelítésnek szervesen kevercse hiányos és gyakran felületes eseménytörténettel, módszertani hibákkal, moralizáló, pszichologizáló, ahistorikus elemzésekkel. (Úgy tűnik, Patai nemcsak a magyar zsidók, de Magyarország problémáit sem érzi igazán. Holott a magyarországi zsidók története érthetetlen a külföldön még kevésbé ismert egyetemes magyar történelem nélkül. Ennek ismerete pedig elengedhetetlen, hiszen a zsidóság sokat emlegetett patriotizmusa s hozzájárulása a magyar kultúrához azokból az első-másodgenerációs körökből indult ki, amelyek *mindkét kultúrában* otthon érezték magukat.)

A *quodlibet* megközelítésben – bár a *The Jews of Hungary* írója ódzkodik a végső következtetések levonásától – a neológ asszimilációs szemlélet az irány- és mértékadó. A szerzőben fel sem vetődik annak gondolata, hogy az egységes, „tizennyolc évszázados” (14. o.)¹⁷ múlttal rendelkező magyarországi zsidóság történetileg¹⁷ is, ideológiailag is fikció! Pedig igazából több zsidóság él(t) itt, és a valódi feladat ezek egymásba átjátszó történetének megírása lehetne. Elhelyezve először a hazai zsidókat a történetileg ugyancsak változó európai zsidóságban általában és utána konkrétan a velük folyamatos szerves kapcsolatban álló közép-kelet-európai zsidóság és a magyar világ kettős kötődésében. Nem feledkezve meg arról sem, hogy még a legasszimiláltabb magyar zsidó is a harmincas évektől

a fizikai (náci) és szellemi (kommunista éra) holocaust fenyegetettségében egzisztált, s ez teret adott az elkülönülő, „másságot” fenntartó tendenciáknak. Izrael állam létrejötté és az ortodox reneszánsz pedig az ő (bizonyos mértékig visszavetített) szempontjaik igénylését is indokoltá teszi.

A könyv problematikájának felvázolására hivatott *Előszó* (11 – 16. o.) megtévesztő historiográfiai áttekintésében Patai beéri történetíró elődei hiányosságainak felsorolásával¹⁸ és vállalkozása magadicsérésével. Meg sem kísérli, hogy érdemi választ adjon a hivatkozott nagy zsidó történetírók (Graetz, Dubnov, Baron) általa is érzékelt feltűnő hallgatására¹⁹ a magyarországi zsidókról. Holott a (külföldi) olvasóknak elsősorban arról a kérdéskörrel kellett volna számot adnia, mi különbözőt meg oly karakteresen a magyar-zsidó „törzs” szellemét a más országokban élő zsidóságtól? Miben áll a fizikai és szellemi értelemben egyaránt Nyugat és Kelet között imbolygó Kompország Chátám Szofért és Herzl Tivadart felmutató zsidóságának egyedisége, azé a zsidóságé, amelyik fénykorában, a századforduló táján, a világ zsidóságának hozzávetőleg 10 százalékát²⁰ adta, s amelyben *egyidejűleg* voltak megtalálhatók a nyugati fel- és (el)világosodás rohamosan növekvő számú (a *befogadó* társadalomba látszólag teljes sikerrel asszimilálódó és sikert arató) *elmagyarosodott* hívei és a *tradicionális* (keleti) tömegek. Miért nem játszott ez a zsidóság súlyának megfelelő szerepet a magyar glóbuszon túl? Mikortól s milyen formákban jelentkeznek a magyar zsidóknál ténylegesen a Patai által örök tulajdonságuknak tételezett állam- és nemzetpatriotizmus? Melyek voltak az ortodoxok és neológok unikális szétválásának tragikus következményei?²¹ Mindezek helyett *in medias res* kezdődik a história.

A történeti keret felvázolásához szükséges első fejezetben (*A rómaiak Pannóniában és Daciában, Középkori gyökerek és a kazár kérdés*) és az azt követő (1526-ig terjedő) középkori részben²² Patainak nincs önálló mondanivalója, a régebbi irodalom²³ szelleme lengi át előadását, többnyire az is másodkézből.²⁴ A már régen megcáfolt Thalmus (Talmács) legendájának felelevenítése (26. o.) helyettesíti az ókori erdélyi (a római daciai) zsidóság történetét,²⁵ sehol sem találjuk a zsidó kontinuitás vizsgálatát, jön helyette a százéves mese a bolgár Bogor Mihályról, raffelstetteni vámszabályozásról, jóllehet ezeken az adatoknál nem meglepedésről, hanem a

¹⁷ Itt és a következőkben a zárójelbe tett oldalszámok a hivatkozott angol nyelvű kiadásra utalnak.

későbbi Magyarországon való átutazásról van szó. A kazárok és főleg a kabarok zsidó vallásának kérdése sokkal bonyolultabb, mint Kohn vagy Baron²⁶ alapján Patai ábrázolja, az ellendi kazár gyűről már rég kimutatta a kutatás, hogy sem a zsidókhoz, sem a kazárokhoz nem sok köze van, az őshonos zsidók és kabarok keveredésére, összeolvadására nincs semmi bizonyíték.

A magyar királyok fokozott toleranciája a más vallásúak – a muszlimokat is közéjük számítva – iránt (itt kezdődne a könyv szerint a különleges magyar zsidó szimbiózis) ebben a korban nem magyar, hanem kelet-, dél-európai specialitás, a zsidók kamaraszolgálatában testet öltő személyes királyi függés és védelem pedig egyenesen Nyugatról érkezett hozzánk (27 – 30. o.). A későbbiekben (68 – 84. o.) Patai – megint csak a régebbi, azóta megcáfolt irodalom alapján – teljesen alaptalanul túlhangsúlyozza a magyarországi zsidók más országokbeliekhez képest előnyös helyzetét és nagymérvű bevándorlását. (A cél újfent a zsidók számára különlegesen kedvező magyar környezet hangsúlyozása, jöllehet ebben az időszakban a magyarországi zsidók száma jelentéktelen, mivel az ország éppen hogy nem volt elég vonzó a fejlettebb viszonyokhoz szokott zsidóságnak.)

Pozitívuma e fejezeteknek a különféle zsidó források, feldolgozások, enciklopédiák (például a tudósok esetében), reszponsumok stb. hasznosítása. (Erre a magyarországi kutatók – tisztelet a kevés számú kivételnek – sajnos ma nem képesek.) Ugyanakkor szinte semmit sem hallunk a zsidók településeiről, a hitközségek lélekszámairól, nyelvéről, belső életéről, (könyv)kultúrájáról, zsinagógákról, temetőkről stb. A zsidó prefektusok jogállásának és tevékenységének ismertetése helyett anakronisztikus eszmefuttatásokat²⁷ olvashatunk, összevetve helyzetüket, feltételezett mentalitásukat a XIX – XX. századi magyarországi neológ vezetők lojalitásával, piros-fehér-zöld patriotizmusával (105 – 107. o.).

További, csak a szakembereket érdeklő, lábjegyzetbe száműzött részletezés²⁸ helyett, Patai hiányos forrásismeretének és az újabb irodalom ignorálásából fakadó téves következtetéseknek illusztrálására álljon itt két, a kutatók által bőségesen dokumentált és megvitatott²⁹ (részben együvé tartozó) eset, amelyekben – mint cseppben a tenger – jól tükröződnek a könyv írójának szakmai gyengeségei:

Az Árpád-házi királyok korának zsidósága érdemlegesen először (igaz csak egy két évszázaddal későbbi haláhikus kompendiumban) a híres esztergomi incidens alkalmával említetik. Mint ismeretes a XI. században a dél-oroszországi, elsősorban kijevei kereskedelem számára a korábbiak mellett egy új és kényelmes út nyílt a Duna vonalán a keresztény vallásra tért Magyarországon át. A kiindulópont Regensburg volt, az átrakodóhely Esztergom (esetleg Óbuda), ahol már alakult zsidó hitközség. A kereskedők általában zsidók voltak. A század második felében a bajorországi zsidók – feltehetőleg a zsidó távolsági kereskedőknek, a radaniták egyesületének tagjai – Kijevig vitték áruikat: fegyvert, nyerget, gyapjú- és lenvásznat, fa-árut. Onnan pedig borsot, sáfrányt, gyömbért, köményt, szegfűszeget, édesgyökeret, olívaolajat, babérlevelet, mogyorót, brokátot és selymet hoztak. Russziából (a kijevei fejedelemséget nevezték így e korszakban) árucikkeiket Magyarországon keresztül szállították teherszállító kocsikon. A mainzi Eliézer b. Nátán tollából rendelkezésünkre áll egy XII. századi leírás, amely elmondja, hogy normális körülmények között szekértáborban ülték meg a szombatot. Török nomádok módjára péntek este szekerekből és állataik serszámából kört alkotnak, s a kirakott árut a szekerek alá tették. Nyugat felé haladó útjukban a kereskedő-karavánok a pesti révnél vagy Esztergomnál keltek át a Dunán.

Ezt a hazafelé vezető utat járta a *XI. század végén* két regensburgi zsidó, Chijja fia Ábrahám és testvére, Jákob is, akik zsidó társaikkal és nem zsidó alkalmazottaikkal Oroszországból visszatérőben a Duna bal partján haladtak, amikor egy péntek estén váratlanul eltört szekerek kereke. Jöllehet a nap már lenyugodott, bementek a közeli településre, minden bizonnyal Esztergomba, ahol a királyi pénzverde is volt, és ezáltal megsértették a szombatot. A zsinagógából kijövő zsidók nem üdvözölték a testvéreket, és másnap nem engedték őket belépni a templomba. A szombatot megsértő regensburgi zsidók felett vasárnap *két idegen* rabbi ítélt, és pedig R. Kalonymosz és R. Sábbátáj ha Cházzán. (A régebbi történeti kutatás a két nevet egynek vette, azonosította a római Kalonymosz b. Sábbátájjal, s így nyerte az 1050-es dátumot. A fennmaradt számos kézirat egyike sem igazolja ezt a szövegjavítást. Az esemény különben is a XI. század végére illik.) *Magyar földön* ez idő tájt *trástudó nem lévén*, idegenből hoztak alkalomszerűen szakembereket

döntőbírákul. Az átmenetileg Esztergomban tartózkodó vagy csak átutazó Kalonymoszt és Sábbátjt hívták meg az ítéletre.³⁰

Az újabb irodalom ignorálásával Patai az esetet közel ötven évvel korábbra datálja, nem említi a világi és egyházi főhatalom székhelyén lévő esztergomi hitközség primátusát. Két kulcsszereplőből egyet kreál, és az akkori magyarországi zsidóknak nagyvonalú gesztussal olyan (vallási) ismereteket, rabbinikus szervezetet tulajdonít, amellyel azok nem rendelkeztek. Ráadásul a szöveg büszkén beharangozott angol fordítása sem a héber kéziratból, hanem Kohn rontott szövegéből készült. (31 – 33. o.). Ugyancsak Kohn a forrása „az egyetlen XI. századi magyar zsidó tudósról” szóló bekezdésnek (35. o.), sajnálatos módon azonban Jichaq Jaszkontiról már néhány évtizede bebizonyosodott, hogy nem magyar és főleg nem a Jászkont nemzettség sarja.³¹

A három részre szakadt ország zsidóságát bemutató fejezetekben (153 – 186. o.) is bőven akad kifogásolnivaló; régi dal³² divatjamúlt előadásban. Patai nem tud mit kezdeni a korszakkal, jellemző módon (nyilván a szombatosok részletesen ismertett (157 – 161. o.), de tulajdonképpen nem is e könyvbe tartozó *blickfangos* története miatt) a török uralom 160 évének tárgyalását az erdélyi zsidókkal kezdi, akiknek pedig létszáma és szerepe egészen a XIX. század második feléig abszolút jelentéktelen volt. Történetíróknak nincs érdemi mondanivalója a zsidóknak (a török kiűzése után csaknem korábbi államkeretei között helyreállt, egy későbbi rossz csengésű kifejezéssel élve: zsidómentes-sé, *judenreinné* vált) Magyarországon való újbóli megtelepüléséről, funkciójáról, külső és belső viszonyairól sem (16 – 18. fejezet), pedig ez az időszak³³ nem egyszerűen az újkori fejlődés kezdete, hanem részben mindmáig meghatározója is.

Mária Terézia és II. József zsidó vonatkozású intézkedéseinek viszonylag korrekt ismertetése³⁴ után, a modernizáció küszöbére érkezve kezdődnek a feldolgozás igazi nehézségei. A következő rész (22 – 26. fejezet: *Korai küzdelem az emancipációért (1790 – 1848)*; *Vallási reform (1798 – 1852)*; *Új horizontok (1800 – 1848)*; *A hazafias imperatívusz (1800 – 1848)* és végül *Az 1848-as forradalom*) (230 – 281) volna hivatott a magyarországi zsidó felvilágosodás, vallásreform, emancipáció, preasszimiláció és patriotizmus bonyolult problémakörének tisztázására, de a releváns magyarázat elmarad, összefüggő

ábrázolás helyett – fontosságához képest kis terjedelmű – rapszodikus, közel sem hiánytalan és hibátlan³⁵ felsorolását kapjuk a történeteknek, fontosabb eszmeáramlatoknak, személyeknek. A zsidóság helyzetét meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyok elemzése helyett olyan pszichológiai bölcsességekkel kell beérnünk, hogy a magyarosodás fő oka a jó bánásmód viszonzása iránti vágy. Patai asszimilatorikus megközelítésmódjára jellemző az ortodoxia szerepének alábecsülése, esetenkénti teljes mellőzése, különösen feltűnő ez az újításokkal kapcsolatos aggályait homiliákba, exegetikai fejtegetésekbe burkoló, korszakos jelentőségű Schreiber Mózes, a *Chátám Szófér* (1762 – 1839) esetében. Hasonlóan szegényes³⁶ a tömeges asszimilációt, magyarosodást megindító s így a magyarországi zsidóság sorsát máig meghatározó (ezernyolcszáz) ötvenes – hatvanas évek rajza is.

Az előadás kronológiai ívét némiképp megtörő³⁷ 30. (*Cionizmus, előfutárok, alapítók, opponensek [1839-1897]*) és 36. fejezet (*Cionizmus és antiözemítizmus a 20. század elején*) a könyv legjobb, legeredetibb részei közé tartozik, a magyar cionizmus (eredet)történetét vázolja, olyan szellemi és szervezeti mozgásokat, amelyek a zsidóságnak mint önálló entitásnak a modernizáció kihívására adott egyik lehetséges válaszából, választásából bomlottak ki. Az eseménytörténeti leírás korrekt és szemléletes, bár (a fiú elfogultság jogán) talán kissé eltúlozza Patai József szerepét és nyilatkozatai súlyát például a *Huszadik. Század* körkérdése kapcsán kibontakozott vitában, de másutt is A leírás sok – ha másodkézből is vett –, Magyarországon nem ismert tény, adatot közöl, inkább esemény-, mint társadalomtörténet. Nem igazán elemzi a hazai cionizmus gyengeségét, ami annál is inkább magyarázatra szorul, mivel a környező országokban (és később az utódállamok magyar ajkú zsidóságában is!) jelentős cionista mozgalmak működtek.³⁸

A cionizmus válasz volt, ahogy a maga módján az ortodoxia is, a közép- és kelet-európai (itt volt a zsidó szerepvállalás a legjelentősebb) modernizációra és asszimilációra. E fogalmakkal máris a XIX. századi zsidó történelem megkerülhetetlen problémájához érkezünk. Megtetézve azzal az unikális ténnyel, hogy „... a magyar zsidóság mindentől elütő különlegessége, hogy egyike volt a legnépebb és ugyanakkor a legasszimiláltabb közösségeknek a világon [...] a világ más tájain élő közösségekkel összehasonlítva sehol sem [...] volt] olyan

mély érdekezésség [...] a zsidók és befogadók között – legalábbis a XVIII. század végétől –, mint Magyarországon [... II. József reformjait követően]. Amikor az államépítés- és szervezés feladatát a Habsburg-háztól a magyar arisztokrácia és nemesség átvette: ezt a bátorító szerepet, érdekelismerést ők is folytatták. A magyar zsidóságnak [...] kivételes szerencséje volt, mert kettős protekcióban részesült emancipációja és asszimilációja során. Ez a védelem a XIX. században egészen egyedülálló volt Európában.³⁹

„... Az asszimilációs alkut [...] a történelmi nemzet képviselői, a rendek kötötték, ám nemcsak az addig jogfosztott zsidóság kedvére. Az emancipációs törekvések a történelmi nemzetnek a politikai nemzetté történő átalakításában játszanak kiemelt szerepet. A polgárosulás zsinórmértéke volt az emancipáció, recepció és az asszimiláció egy-egy stációja. Miként mindenütt Európában, a polgárosodás és az emancipáció karöltve járt s egyik a másaik feltétele volt. A történelmi nemzet maga is azzal írt új nemzeti történelmet, hogy megszüntette kiváltságait. Az asszimilációt nemzeti feladattá emelte, melynek közös célja a jogegyenlőségen nyugvó polgárosulás volt.”⁴⁰

A hagyományos vezető réteg általi védelem és befogadás ellenértékéeként a modernizáció kínálta lehetőségekkel élni akaró zsidóknak föl kellett adniuk (nemzeti) különállásukat, nyelvüket, önálló tradicionális kultúrájukat, amelynek megreformált vallásuk halvány visszfénye volt csupán. Rohamléptekkel magyarosodó tömegeik ellensúlyozták a magyarság számbeli hátrányát a nemzetiségekkel szemben a történelmi határok között. A kollektív érdekérvényesítésről való lemondásuk és a történelmi uralkodó osztály vezető szerepének elismerése fejében (ez is a hallgatóságos egyezséghez tartozott) *egyénenként* a Kárpát-medencében minden más országnál nagyobb mértékben teret kaptak a kapitalizálódó ország gazdasági életében, nagyvárosi kultúrájában, polgárosulásában.

„A polgárosulás polgárok nélkül, a szabadelvűség széles támogatás híján egy ingatag, a kölcsönös önmegváltásra épülő, a nyílt érdekérvényesítést visszafojtó társadalomépítést indított útjára. A polgárosulás inkább az eszmékben virágzott, centrumából hiányzott az öntudatos polgárság étosza. Asher Cohen ezt úgy fogalmazta meg, hogy a beolvadók egy vákuumhoz asszimilálódtak, hiszen nem alakulhattak ki azok a magatartásminták, ame-

lyek a gazdanemzet és a jövevények egymásra találásának koreográfiáját kirajzolhatták volna. (Asher Cohen: *Jewish Assimilation in Hungary*. In: Bela Vagó (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times* – Vestwiew Press, Colorado, 1981, 75–76. o.) Mindennek ellenére kibontakozott valaminő élő lélekcsere a kölcsönös illúziók táptalaján.⁴¹ Az alku kisebb-nagyobb nehézségek ellenére jól működött mindaddig amíg a hagyományos vezető rétegek uralmát a trianoni katasztrófa el nem sodorta. Az asszimilálódott zsidóság őszinte megdöbbenésére csak ekkor derült ki, hogy a megállapodás nem a magyarság egészével kötöttet.⁴²

Ezekkel a kérdésekkel a dualista kor zsidóságának szentelt öt fejezetben (*Istóczy és Tiszaeszlár, A századvég I. Gazdaság és társadalom, A századvég II. Kutatók és tudósok, Századvég III. Irodalom, Kritika, Képzőművészet, Demográfia és foglalkozási megoszlás [1890–1920]* [347–442. o.]) alig találkozunk. Helyette egy aránytalan, gyakran csak felületesen⁴³ összehordott diadaljelentés áll, amely túlhangsúlyozza az *izraelita felekezetnek* (és kitérő tagjainak) magyar szellemét,⁴⁴ és nem vesz tudomást az ortodox (ezen belül a haszid) irányzatokról; számarányukról, struktúrájukról, vezetőikről. Patainak nincs érdemi véleménye a be- és kivándorlásról, a zsidóknak a nem zsidó népességet meghaladó szaporodásáról, az ország többi lakosától eltérő társadalmi, gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. viszonyaikról. Még legjobb a művészetekről írt fejezet⁴⁵ (403–428. o.), bár összefüggő történet helyett inkább csak gyerek- és fiatalokora emlékeiből mesél el ismert és kevésbé ismert dolgokat.

Bár a *két háború között* (489–534. o.) a külső körülmények alapvetően megváltoztak, a többségi nemzeti zsidóság vezetői (az ortodoxia védősáncai mögé elzárkózó vallásos körök csendes asszisztenciájával) elutasítva az önálló (világi) zsidó kezdeményezéseknek még a gondolatát is, a harmincas évek végéig tüzzel-vassal ragaszkodtak az idejétmúlt asszimilációs alkuhoz, tekintet nélkül a másik fél magatartására. Megőrizték és látványosan demonstrálták hűségüket és ultraloyalitásukat, még a zsidótörvények árnyékában is. Ez a szellemiség köszön vissza Patai leírásaiban. Korunkhoz közeledve – koherens szemlélet hiányában – képtelen a totális ábrázolásra. Könyvének XX. századi része (a 458. oldaltól) hiányos,⁴⁶ elnagyolt adattár csupán, nem történetírás. A könyv előszavának végén meghirdetett programjának megfelelően megkísérli

ugyan átlépni a hagyományos határokat, és a modern etnográfia, történeti szociológia, szociálpszichológia stb. szemléletmódját, módszereit alkalmazni, de szervetlenül, mellé- és nem alárendelő módon. A nagy közösségi kataklizmáknak szentelt fejezetek (*az első világháború és a kommunista közjáték,*⁴⁷ *a fehérterror és a numerus clausus,*⁴⁸ *az első és második zsidótörvény, a magyar holocaust*⁴⁹) kivételével az egységes narráció mozaikszerű anekdotafüzérre esik szét.

Ebben a részben a szerző a történelmet összetevészetni látszik a kultúrtörténettel, holott számára is nyilvánvaló(nak kell lennie), hogy a művészvilág vagy akár a cionista köröcskék a húszas, harmincas évek magyar zsidóságának csupán egyik, nem is a meghatározó szegmensét jelentik. Szerény mentség ugyan, hogy a társadalomtörténethez kevés az előmunkálat, s jóval több az anyag a magyar irodalom és más művészi ágak zsidóképére. Mindenesetre kár, hogy a legtöbb figyelmet az irodalomnak szenteli, amikor a magyar származású zsidók vagy zsidó származású magyarok (Patainál a kettő felcserélhető) tudományos tevékenysége, hogy csak a Nobel-díjasokat említsem, világméretekben sokkal jelentősebb, s az a tény se maradjon említetlenül, hogy a magukat tudatosan a zsidó író szerepére korlátozó alkotók közül csupán Papp Károly a jelentős. (Más kiemelkedő művészek zsidó származásának felemlgetése érdektelen, rossz emlékeket felidéz.)

Az 1945-ös felszabadulásnak szentelt 45. fejezettel (596 – 603. o.) a legújabb korba érünk. A háborút túlélő, a vidéki – zömében ortodox – zsidóság pusztulása után túlnyomó többségében szekularizált zsidók számára a kommunista hatalomátvételig több alternatíva kínálkozott. Az egyik a disszimiláció, a kivándorlás⁵⁰ és/vagy a cionizmus volt. E lehetőséggel csak kisebbségük élt, többségük a másik, az asszimilatorikus tendenciákat (névmagyarosítás, vegyes házasság, konverzió) folytató utat választotta. Ez 1948 után a korábbi polgári – és olykor még vallásos – identitás feladását igényelte a szociális átalakulás kínálta új típusú asszimiláció javára. A magyar zsidóság – a kommunista ideológia és praxis megkövetelte egység és hallgatás légkörében – annyira elvesztette önálló arculatát, hogy a *The Jews of Hungary* gyakorlatilag Magyarország utolsó ötven évét meséli el dióhéjban a magyarországi zsidók története gyánánt. A zsidó nyilvánosság (a háttérbe szorított és

jelentőségüket veszített hitközségektől eltekintve) megszűnt, ami maradt, az az időnként politikai manipulációkra hasznosított antiszemitizmus,⁵¹ a magánéletre korlátozódó zsidó másság, Patainál esetenként a zsidó származású magyarok seregszemléje.⁵²

A kommunizmus évtizedeit bemutató vázlat (623 – 637. o.) a történelmi távlat és az előmunkálatok hiányában érthetően hiányos. Mégis feltűnő a hallgatás a cionista mozgalom elfojtásáról, a cionista perekről az ortodoxok és neológok erőszakos egyesítéséről, a hitközségi vezetők elleni perekről. Nincs vagy kevés szó esik a hitközségek szerkezetéről, vezetőségi figuráiról, gleichschaltolás elleni küzdelmükről, a Rabbiszeminárium és személy szerint Scheiber Sándor szerepéről a 67 utáni anticionistának nevezett zsidóellenes intézkedésekről, titkos zsidó körökről (Antalfi Mária, Lovász stb.), a felekezeti sajtóról (*Új Élet* és társai) és könyvkiadásról és még sorolhatnánk. A régi szemlélet (és rendszer) végét szimbolizáló Magyar Zsidó Kulturális Egyesület megalakulása is csak fél sort kap.

Az zárófejezet (638 – 658. o.) a kulturális újjászületés, a definíciós kísérletek, a statisztikai tények, a zsidó nevelés és az újból felerősödő antiszemitizmus erőterében próbálja kitapogatni a magyar zsidók önmegvalósításának a 24. órában újból megnyíló kereteit. Megint nullponton vagyunk az elmúlt ötven év szellemi holocaustjával súlyosbítva. Nem róható fel az idegenben élő idős szerzőnek, hogy erejéből a cseppfolyós állapotban lévő magyar glóbusz titkának megfejtése, az itt élő zsidóság életlehetőségeinek felkutatása helyett⁵³ csupán e közösség túlélésébe, gyógyulásába, felvirágzásába vetett bizakodásra (674. o.) futotta. Itt és most a feladat miránk vár.

Mindent mérlegre téve Patai könyve látványos kudarc, de nem tanulság nélkül való. Ideje tudomásul venni, hogy az újkori magyar zsidó történelem nem azonos az asszimiláció történetével. Sem az asszimiláció befejezetlen befejezettsége, sem az utolsó 50 – 70 esztendő visszafordíthatatlannak tűnő eseményei nem eredményezik⁵⁴ a zsidóság totális eltűnését, környezetébe való beolvadását. A magyarországi zsidó élet (egyelőre) folytatódik, részben saját jogon, részben a sokat emlegetett, nehezen definiálható másság történeteként. Az eljövendő történetírásnak ez lehetne az archimédeszi pontja, amelyről a múltra hajolva a kontinuitás és diszkontinuitás egyaránt megragadható. Mivel pe-

dig a történész figyelme minden látszat ellenére a jövőre irányul, a historikusnak, hacsak a (magyar) zsidókat nem tekinti *eleven fossziliáknak*, nemcsak a minden generáció által újra meg újra feltámasztott múltjukkal, de jelenükkel, sőt jövőjükkel kapcsolatban is állást kell foglalnia.

JEGYZETEK

1. Az 1990. március 20-án tartott előadás szövege 1995-ben nyomtatásban is megjelent: Nathaniel Katzburg: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, *Értesítő* 12, 1995.

2. A magyar zsidó múlt kutatóinak úttörője Löw Lipót volt egy, a magyarországi zsidók történetét ismertető, 1839–40-ben megjelent cikksorozataival. (Leopold Löw: Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn. In: *Allgemeine Zeitung der Judenbunds*, 1839, nos. 94, 100; 1840 nos. 8, 12, 21.) Az elmúlt százötven évben a magyar zsidó történetírás több száz kisebb-nagyobb művet produkált, de önön története alig ismert. A régebbi historiográfiai dolgozatok közül ma is jól használható Grünwald Fülöp A magyar zsidó múlt historikusai című tanulmánya az 1934-es *IMIT Évkönyvben* (208–225. o.) s néhány a *Magyar Zsidó Szemlében* megjelent cikk Kohn Sámuel centenáriuma alkalmából (1941). Az újabb szakirodalomból jelentősek Scheiber Sándornak a *Magyar-Zsidó Oklevéltár (MZsO)* kötetébe írt tanulmányai tudós elődeiről-kollégáiról, így Grünwald Fülöpről (*MZsO*, VIII., 7–17. o.), Büchler Sándorról (*MZsO*, X., 7–39. o.), Pollák Miksáról (*MZsO*, XI., 5–15. o.), Kecskeméti Árminről (*MZsO*, XII. 5–18. o.), Házi Jenőről (*MZsO*, XV., 5–12. o.), és áttekintése (Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: *Évkönyv*, 1971–72. Bp., MIOK kiadása, 1972, 245–257. o. – ennek rövidített változata uő. A magyar zsidóság történetének kutatásáról. In: *História*, 1985. 4. sz. 32–33. o.), valamint Schweitzer József bevezetője (Schweitzer József: Kohn Sámuel és a magyar-zsidó történetírás két évszázada. In: Kohn Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (eredeti Bp., 1881) (reprint Bp., Akadémiai Kiadó, 1990), 1–XI. o.) A külföldön megjelentek közül megemlítenők Katzburg és Carmilly-Weinberger cikkei: Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. (héberül) In: *Sinai*, 40, 1957, 113–126, 164–176, 248–255, 303–320. o.; uő. Hungarian Jewish Historiography. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger, Sepher-Hermon Press, New York, 1986, 215–237. o.; Moshe Carmilly-Weinberger: Jewish Historiography of Transylvania, Banat and Croatia. *Uo.* 238–241. o.

3. Katzburg: *A magyar-zsidó történetírás...*, 4. o. Kohn Sámuel mindmáig vitatott kazár teóriája jól példázza, hogy a magyar zsidó történetírás a kezdetektől a különleges, az ősiség pecsétjével hitelesített magyar zsidó történelmi kapcsolatok kiemelésére törekedett.

4. I. m. 5. o. „A magyar történelem zsidó vonatkozású folyamatait általában pozitívan állította be a magyar-zsidó történetírás. Ezt különösen mutatja az emancipáció előzményeit tárgyaló, eléggé terjedelmes zsidó történelmi irodalom. [...] Zsoldos Jenő [...] kimutatta »...a magyar-zsidó történészek emancipációs szemlélete egyszálú volt, csak azokat az irányzatokat domborította ki, amelyekkel igazolni vélték, hogy a magyarság általánosan híve volt a zsidó egyenjogúsításnak, holott a probléma sokkal bonyolultabb volt, amint ezt Széchenyi álláspontja is mutatja.« – 4. o. Jóllehet a magyar zsidó történetírás fő tendenciája az asszimiláció igénye volt (és maradt napjainkig) már viszonylag korán létrejött egy szerény méreteit fontosságában jóval meghaladó másik irányzat is. A szinte kizárólag héber és jiddis nyelven írt (s ezért a magyarországi kutatók többsége számára nehezen

hozzáférhető) hazai ortodox zsidó történetírás ellenezte a reformpárti, a vallásos zsidóság autenticitását megkérdőjelező asszimilációt, s az ortodox teológia bázisán adott hangot az elkülönülő-elkülönítő törekvéseinek. Ez a történetírás szűk területre korlátozódott a XIX. századi ortodox – neológ ellentét és szétválás, a magyarországi zsidóság pártokra való szakadásának ortodox szemléletű történetére. Minkét tábor történetírói vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon szórmenként szóltak a magyar zsidók cionista vagy nem vallási irányultságú disszimilatorikus törekvéseiről A cionista szemlélet a történetírásban csak elvétve kapott hangot. Jellemző módon Marton Ernőnek a zsidó migrációtörténetben új utat mutató Erdélyben megjelent nagy tanulmánya (A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidóság településtörténetéhez. *Fraternitas*, Kolozsvár, 1941) évtizedekig nem kapott visszhangot, csak angol nyelvű kiadása (The Family Tree of Hungarian Jewry. In: R. L. Brahm [ed.]: *Hungarian-Jewish Studies*. Vol. I, *World Federation of Hungarian Jews*, New York, 1966, 1–59. o.) tette széles körben ismertté. Még rosszabbul járt Komlós Aladárnak a negyvenes évek elején keletkezett, a felekezeti, mozgalmi korlátokat meghaladó, történelmi, gazdasági, demográfiai, vallási és kulturális szempontokat szintetikusán érvényesítő feldolgozása (*Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 1997), amely jó felszázadnyi időre kéziratban maradt, holott megjelenése a kellő időben más irányt szabhatott volna a magyar zsidó múlt kutatásában.

5. Joseph Bergl: *Geschichte der ungarischen Juden nach den besten Quellen bearbeitet*. W. Friedrich, Leipzig, 1879. Ezt megelőzően ugyanebben az évben, Kaposváron *A magyarországi zsidók története* címen magyarul is megjelent. Nagy fogvatékosága a források összegyűjtésének a hiánya; de a források gyűjtését is mindig egyfajta szemlélet irányítja, mert amit nagyon akar kutatni a történetírás egy adott országban, annak össze tudja szedni a forrásait is, tehát a jelzett állapot csak következmény” – írja Hanák Péter (in: Katzburg: *l. m.* 15. o.) a magyar zsidó történetírásról általában. (Kevés kivételtől eltekintve jelenleg is ez a helyzet, a hatalmas terjedelmű még feltáratlan anyag hasznosítása helyett az elődök szövegeinek átvétele több-kevesebb kritikával – lásd Gonda és Béri-Lichtner írásait –, jobb esetben átértelmezése – Fejtő – a tipikus. Egyszerű példa: jóllehet közhely az 1918–19-es magyarországi forradalmak vezetőinek zsidósága, senki sem vette még a fáradságot, hogy utánanézzon e pár tucat ember vallási viszonyainak, esetleges kitéréseiknek és/vagy felekezeten kívüli ségüknek.)

6. Grünwald Fülöp 1927-ben, Blau Lajos 1928-ban, Scheiber Sándor 1947-ben – Katzburg: *l. m.* 6. o. Bár könyvtárakat írtak össze a magyar zsidóság részproblémáiról, összesítések alig születtek. A hazai ortodox zsidó történetírás legjelentősebb alakjának, az Egyesült Államokban, Ohióban meghalt Juda Jekutiél Grünwald máramaroszigeti tudósának az USA-ban megjelent jiddis nyelvű összefoglalása (Leopold Greenwald: *Tojznt Jor Iddis Lebn in Ungarn*. Columbus – New York, 1945) értékes anyaga ellenére nem igazán felel meg a tudomány igényeknek. N. Katzburg 1976-ban, Jeruzsálemben, a *Pinkász ha-Kebillot – Hungaria* 90 oldalas előszavában, a Toldot Jehude Hungaria, me-resit ha hitjavusnt ad snot milhemet ha-olam ha-senijja (A magyarországi zsidók története a megtelepüléstől a második világháborúig) című dolgozatában (magyar fordítása évek óta kiadásra vár) a magyar zsidók történetét csak a harmincas évek közepéig vázolja fel. Érdeme, hogy kellő súllyal tárgyalja az asszimilációval szemben álló vallásos irányzatokat és a magyarországi cionistákat. Gonda László Izraelben írt, de Magyarországon megjelent munkája, *A zsidóság Magyarországon 1526–1945* (Századvég kiadó, Bp., 1992) eredetileg 1960-ig tárgyalta a zsidók magyarországi történetét, de az utolsó fejezetek elnagyoltsága miatt a kiadó ezek közlésétől eltekintett. Béri-Lichtner János Magyarországon kiadott, egyszálúságoktól sem mentes könyve (*Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarországon legújabbkori történetében 1790–1918*. Argumentum, Bp., 1995) sem öleli fel az egész korszakot. Nem tekintve Erényi Tibor minden önállóságot nélkülöző

füzetekskéjét (*A zsidók története Magyarországon a bonfoglalástól napjainkig*. Útmutató Tanácsadó és Kiadó Kft., Bp., 1996/97) Patai könyve az első teljességre törekvő modern feldolgozás.

7. Katzburg: i. m. 7 – 8. o.

8. Katzburg: i. m. 6. o. A felsorolt témakörök problematikája ma is aktuális. Az újkori magyarországi zsidóság objektív, elfogulatlanul tárgyyszerű, szintetikus története megíratatlan, hogy csak néhány további szempontot említsünk, az érdekelt felek időről időre felerősödő elzárkózási szimpptomáinak, az asszimiláció és disszimiláció inverz kapcsolatának, a többszörös identitású magyar zsidók bizonytalan helyzetének, a zsidók meggyilkolásában játszott magyar és a kommunizmus meghonosításában játszott zsidó szerepek stb. érdemi taglálása nélkül. Komoly és őszinte (ön)vizsgálat szükséges a zsidó öngyűlölet, a zsidók és a zsidó származású magyarok (kulturális) asszimiláció utáni kapcsolatának és az Izraelhez való viszonyulásuknak tisztázására; választ, magyarázatot kíván a zsidók túlrprezentáltsága s az ebből fakadó antiszemitizmus (relatív jogosultsága) a monokulturális kelet-közép-európai társadalomban; tisztázatlan az elrabolt zsidó vagyion sorsa et cetera. Az elmúlt évtizedek magyarországi atmoszférája – finoman szólva – nem kedvezett az ilyen kutatásoknak. Águlkodó módon minden jelentősebb szintetikus kísérlet külföldön született. A már említettek kivül Jakov Katz, Fejtő Ferenc, Karády Viktor, Michael K. Silber munkássága e téren is kiemelkedő.

9. Hanák in: Katzburg: i. m. 15 – 16. o. A diaszpórában élő, újkori zsidóság életét mind a mai napig meghatározó, egymással ellentétes irányzatok (integrációs, akkulturációs folyamatok az egyik oldalon, és dezintegrációs, disszimilatorikus momentumok a másikon) szinte lehetetlenné teszik a zsidóság történetének minden kötöttségtől mentes, egységes szempont alapján történő megírását. Mindazonáltal koherens történelemszemlélet és világfelfogás alapján több megoldás is elképzelhető. Lehet írni zsidó történelmet akár antiszemita álláspontra helyezkedve, amikor is a zsidóság a felelős a „gazdanép” történelmének minden negatívumáért. „Meg lehet írni a zsidó történelmet egyértelműen zsidó nemzeti álláspontról, amely ennek a történelemnek a kibontakozását tartja a történelem vezető fonálának. Ezt nehéz volna kettős vagy többes álláspontról megírni.” (Ezen álláspont túlhajtásaként az utóbbi évtizedekben számos izraeli történész egyenesen úgy véli, hogy a zsidó történetet írni megkötöttség nélkül csak Izraelben lehet, ahol is figyelmen kívül hagyható az „idegen” környezet érzékenysége és minden más, a „kisebbségi” történetíró befolyásoló tényező. Másik megoldás, más irány. De a részben érthető intolerancia miatt Izraelben és az ortodox körökben jórészt csak az egyik fél igazságára vevők. Az asszimilációt visszamenően sem tudják elfogadni.) Elképzelhető (ha a nacionalista-fundamentalista irányzatok országlása idején egyelőre csak az utópiák világában) az a módszer is, hogy megírandó új, magyar zsidó történet *univerzális*, vagy szerényebben, *összeurópai társadalom- és kultúrtörténeti* szemlélettel építkezik. A problémának azonban éppen az a lényege, hogy „... ma Magyarországon – miként Hanák találóan írja –, mint a zsidóság nagy része is, a zsidó származású vagy magukat zsidónak valló történészek is többes kötődésűek, nagy többségükben a jelen pillanatban is. Ambivalens, nem egyértelmű szemlélettel roppant nehéz egységes történeti képet megrajzolni. A zsidóság története Magyarországon – vagy a magyarországi, asszimiláns, beolvadt zsidóság története: e kérdés körül van mindig a vita, ebben van az óriási szemléletbeli különbség. Ez akadályozza meg azt, hogy egységes, koherens, összefüggő történet írjunk. Nem lehet eldönteni, vagy legalábbis mi nem tudjuk eldönteni, [...] hogy itt [...] Magyarországon [...] a román zsidóság, ausztriai zsidóság, csehországi zsidóság, francia zsidóság stb. történelmével megegyező történetet [...] írni, vagy pedig a magyarországi zsidóság, az elmagyarosodott zsidóság történetét kellene megírni. Utóbbi esetben az lesz a kérdés, hogy a zsidóság miképpen válik pusztán kérétté az európai országokban élő zsidók történetében.”

10. Kőbányai János: *Magyar zsidó irodalom paradigmái ma s benne az új Múlt és Jövő múltja és jövője a jelenben* (kézirat). Kortársaink számára

Patai leginkább a Robert Gravesszel közösen írt, Magyarországon több kiadást is megért *Héber műosok* társszerzőjeként ismert. Tevékenységének áttekintését, 1983-ig megjelent írásainak bibliográfiáját lásd Victor D. Sanua (ed.): *Fields of Offerings Studies in Honor of Raphael Patai*. Associated University Press, London and Toronto, 1983).

11. A levelet a *Múlt és Jövő* (új folyam) archívuma őrzi.

12. Az olvasható stílusú, jó angolsággal megírt könyv (elsőző, 48 fejezetre tagolt főszöveg + függelék és bibliográfia) 730 oldalra rúg.

13. Szerény bábáskodásom a könyv születése körül sokáig hallgatásra késztetett. A hét görög bölcs egyikének, a spártai Kheilónnak (i. e. 556 körül) tulajdonított, nálunk inkább latin átköltésben meghonosodott szállóige szerint: *De mortuis nil nisi bene* – Halottakról vagy jót vagy semmit. Az idős szerző, aki megtisztelt bizalmával, s könyvében aránytalanul sokszor és lekötözően nyilatkozik rólam és az általam vezetett intézményről, a kritika ellen már nem tud védekezni. De könyve 1996 – 97 fordulóján egy méltatlan és ízetlen támadás (*Élet és Irodalom*) hivatkozási pontja lett, s olyan minőség és jelentőség tulajdonítottatott a műnek, amivel semmiképp sem érthetők egyet.

14. Nem elfelejtendő, hogy ez a könyv a magyar háttérben nem ismerő külföldieknek készült. Mivel új angol nyelvű összefoglalásra a közeljövőben aligha nyílik alkalom, évtizedekre szól, írójának fokozott a felelőssége. Az elmulasztott alkalom megbosszulja magát. A könyv nem igazán mutatja fel sem a magyar történelem, sem a magyar zsidóság specifikumát, a tárgyyszerű összefoglalás gyakran meghaladta szerzőjének erejét, így a laikus olvasóban kialakuló kép szükségszerűen torz, hiányos, esetenként – ami a legkínosabb – téves. Féltő, hogy hibás adatainak átvételével újabb művek sokaságában találkozhatunk majd. (Hasonlóan a jóval magasabb színvonalú, de ugyancsak problematikus *Zsidó Budapest*-hez, valójában ezt a könyvet is csak az vehetné kézbe, aki már előre ismerve anyagát, képes volna a benne lévő ocsmánnyal a pelyvától elválasztani.)

15. Az egyszerű borosgazda bölcsessége, hogy tudniillik szőlőből is lehet bort készíteni, *mutatis mutandis* a forrásokra is vonatkozik. Emlékezetem szerint 1994 nyaráról Patainak már nem volt türelme a további forráskutatáshoz, sőt az újabb szakirodalom átnézésére is fásasztotta. (Korábbi) anyaggyűjtését nem igazán akarta bővíteni, netán átdolgozni. A további segítséget – személyektől függetlenül – az inkább vagyok Uticában az első, mint Rómában a második elv alapján elutasította. Ez utóbbi eklatáns példája Szabolcsi Miklós hozzá intézett levele, amelyet inkább változtatás nélkül lekötölt könyve függelékében (727 – 730. o.), semhogy a szükséges korrekciókat végrehajtsa.

16. *By the way* az neológ megközelítésről árulkodik, hogy a könyv hat illusztrációja közül (egy ókori felirat reprodukcióját leszámítva) négy a neológia szimbólumával, a Dohány utcai templommal foglalkozik, az utolsó pedig a neológia elorgánumának számító *Egyenlőség* szerkesztőségét mutatja (és nem mondjuk a cionista *Múlt és Jövőt*). Ugyanígy a három térkép a magyarországi nemzetiségek elhelyezkedését (a zsidók semmilyen módon nincsenek jelölve!) és Magyarország 1919 – 1945 közötti területi változásait ábrázolja, ahelyett, hogy netalántán a zsidók területi elhelyezkedését vagy az ortodox – neológ megoszlást stb. próbálná szemléltetni.

17. Mint ismeretes, a zsidók legutolsó, a XVIII. század második évtizedével kezdődő megletelepülése – ha a Nagy Lajos király alatti 1560 körüli átmeneti kiűzetést nem számítjuk – immár a negyedik Magyarországon. (Az első a hellenizált-romanizált mediterrán zsidóság bevándorlása a császárkorban, a második a honfoglalástól kezdve – a honfoglalással együtt érkező részben zsidó vallású kabarok-kazárok, illetve az Árpád-kori nyugati bevándorlás jóvoltából – folyamatosan 1526 – 1540-ig, a harmadik pedig a török-korszak újfent másfajta, más eredetű zsidóságának beköltözése.) Az eszerint kialakított hagyományos periodizációval szemben célszerűbb a magyarországi zsidóság történetét a következő 3 szakaszra osztani:

a) A *zsidó nép* története Magyarországon a zsidó felvilágosodás kezdetéig (szimbolikusan II. Józsefnek mint német-római császárnak

trónra lépéséig [1765]). Ebben az időszakban a zsidók népi, nemzeti különállása mind maguk, mind környezetük számára vitathatatlan tény. A korszak vizsgálatához – habár a kisszámú autentikus zsidó forrás miatt a XVIII. század utolsó harmadáig inkább arról tudunk, amit a zsidókkal tettek, mintsem, hogy ők mit gondoltak és cselekedtek – elegendő (ha nem is mind felkutatott) anyag áll rendelkezésre, a magyarországi zsidóság történetének e periódusa egyértelmű szakmai kritériumok alapján teljességgel megírható.

b) A magyarországi zsidóság modernizációja és „aranykor”-a. (A preasszimilációtól az asszimiláció – emancipáció – recepció szentháromságáig: 1765 – 1914/18. 3 alfejezete: a kezdetektől a harmincas évek végéig, az 1840: XXIX. tc-től a kiegyezésig és a dualizmus kora.) Erről a korszakról rengeteg anyag és régebbi feldolgozás maradt ránk, zömében az egykori zsidó magyar szimbiózist igenlő neológia szellemében. Egy új ábrázolásnak a zsidóság *valamennyi* irányzatának *korabeli* álláspontját figyelembe kell vennie, felvállalva az antiszemita érvrendszer történelmi-pszichológiai vizsgálatát is. A felekezetté vált zsidóság egyik lehetséges megközelítése a szociológiai vizsgálat. Kulcskérdés az asszimiláció és/vagy akkulturáció. Fenyegés az aktualizálás, a mai problémák visszavetítésének veszélye.

c) A posztasszimiláció. Ez a korszak ma is tart. A tekintélyuralmi rendszerek, a holocaust és a negyvenéves „kommunista” uralom nyomja rá bélyegét. Az őszinte kérdésfelvetés gátja a többszöri kötődés. Az ábrázolásnál a különféle tendenciák párhuzamos érvényesítése és ütköztetése a célszerű, de ez könnyen az érdekelt irányzatok dühödöttiltakozását váltja ki. (Az antiszemitizmus veszélye újból fennáll, térségünkben elegendő a „zsidók” kommunizmus alatti szerepvállalását és/vagy kozmopolitizmusát említeni.)

18. Patai a historiográfiai áttekintésben több hibát vét, jöllehet mint társszerzőnek rendelkezésére állt az a budapesti Rabbiszeminárium történetéről írott angol nyelvű monográfia, amelyben N. Katzburg a magyarországi, M. Carmilly-Weinberger az erdélyi, bánáti és horvátországi zsidó történetírás történetét vázolta. Nem igaz, az az állítása, hogy Kohn Sámuel nem folytatta a magyar zsidók történetét 1526-tól (12. o.). A neves történész és vallási vezető az első kötet megjelenése után még egy negyed századig élt, 1920-ban halt meg (életrajzi adatai árulkodó módon hiányoznak), csak félt kiadni az 1790-ig terjedő, részben csupán vázlatosan kidolgozott újkori részt (kézirata jelenleg az Országos Rabbiszeminárium könyvtárában található), mert ideológiailag kényesnek ítélte. Kohnnak mint nagy forrásgyűjtőnek a *Magyar Zsidó Oklevéltár* (Monumenta) sem igazán hiányzott, másrészt ez a nagy forráspublikáció még most is – 18 (+1) kötet megjelenése után – csak a XVIII. század közepéig tart. Patai bírálataival ellentétben (13–14. o.) Venetiának és Gondának épp az az érdeme, hogy könyvük túlnyomó részében nem a középkorral, hanem saját korukkal, a XIX–XX. századdal foglalkoztak, szemben a *The Jews of Hungary* súlyozásával.

19. A külföldi historikusok hallgatását részben magyarázza, hogy közülük többen, így sem Graetz, sem Baron, nem jutott el egyetemes történetében a XIX. század utolsó harmadáig.

20. Ma a magyar ajkú zsidók száma (többnyire külföldön élő, magyarul már csak törve beszélő leszármazottaival együtt) nem haladja meg a világ zsidóságának 4–5%-át.

21. Lásd Jacob Katz: A végzetes szakadás. *Múlt és Jövő* 1991. 1 sz. 49–55. o. A zsidó történetírás egyik legnagyobb alakjának, Patai kor- és honfitársának neve és munkássága (számos más élő alkotóhoz hasonlóan) elő sem fordul a *The Jews of Hungary* lapjain. A kollegialitás nem Patai erénye! Pedig Katz tevékenysége, magyar tárgyú írásai, köztük legfőképp az ortodox – neológ szétválással foglalkozó könyve (Jakov Katz: *הקרבן שאלה נתאחה* [*Hakéra selo nitacha* – *A begyógyíthatlan szakadás. Az ortodoxia különválása Magyarországon és Németországban*; héberül: *Merkaz Zalman Szahar leTolot Israel*, Jerusalem, 1995] megkerülhetetlen.

22. Összesen 12 fejezet; 152 oldal. Az 1686-tal záruló „török” periódus végéig további három fejezet (153–186. o.). Jöllehet közel száz

éve hiányzik egy új, korszerű monográfia a zsidóság korábbi magyarországi évszázadairól, arányait tekintve ez egy kicsit hosszú. Tudomásul kell venni, hogy a mai magyarországi zsidóság maximum nyolc – tíz generációnyi folyamatos múltra (a XVIII. század második felétől) tekinthet vissza, s így egy magyar zsidó történet érdemi részének (már csak területi szempontból is) erre a periódusra kell esnie.

23. Patai fő forrása Kohn nagy monográfiája (*A zsidók története Magyarországon I. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig*. Az Athenaeum R. társulat kiadása, Bp., 1884) és már említett dokumentumgyűjteménye. Nem igazán hasznosítja Scheiber monográfiáit, úgy tűnik, egyáltalán nem ismeri például Zolnay László (*Buda középkori zsidósága és zsinagógái*. Budapesti Történelmi Múzeum, Bp., 1987), Klaus Lohrmann (Hrsg.) (*1000 Jahre österreichisches Judentum*. Roetzer Verlag, Eisenstadt, 1982) és társaik újabb kutatásait, Kubinyi András összefoglalását (A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle*, 1995. 1 sz. 2–27. o.) stb. A magyar történelemmel kapcsolatos általános ismereti is igen korlátozottak; a középkori részben és a későbbiekben egyaránt, elsősorban, Peter F. Sugar (ed.): *A History of Hungary* (Bloomington and Indianapolis, 1990) című könyvére hagyatkozik.

24. Az első fejezet például egy kompiláció (Póczy Kára: A zsidók Pannóniában. In: Gazda Anikó et al: *Magyarországi zsinagógák*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1989, 13–18. o.) kompilációja. Ha már e fejezet anyagának java része sírközmertetés, nem kellett volna megállni Scheiber könyvével (Alexander Scheiber: *Jewish Inscriptions in Hungary From the 3rd Century to 1686*. Akadémiai – E. J. Brill, Bp. – Leiden, 1983), Patai az általa jól ismert *Múlt és Jövő* új folyományában (Tóth István: Zsidó hitközségek a római Pannóniában. *MéJ*, 1995. 4. sz. 105–109. o.) is talált volna új anyagot.

25. Az ugyancsak Izraelbe emigrált, USA-ban élő Moshe Carmilly-Weinberger (Weinberger Mózes) magyar nyelvű összefoglalása (*A zsidóság története Erdélyben [1625–1944]*). MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995) már 1995-ben megjelent, korábbi magyar és angol nyelvű könyveiről és cikkeiről nem is szólva! A honfoglalás előtti időkre lásd Carmilly-Weinberger: *i. m.* 13–18. o.

26. Baron, Salo Wittmayer: *A Social and Religious History of the Jews, High Middle Ages, 500–1200*, Volumes III–VIII. (Second Edition, Revised and Enlarged), (The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957), passim.

27. Ugyanígy a fejtegetés a magyar zsidók „törökös” karakteréről is teljesen értelmetlen (180–181. o.), mivel a török uralom letűnésével a zsidók is távoztak az országból; a hódoltság korabeli zsidók *nem* ősei a térség későbbi zsidóságának.

28. E részben is, mint a könyv egészében, feltűnő a gyakori ismétlés, kronológiai (így az első magyarországi zsidó könyvszerző, Jichak Tyrnau esetében [108. o.]), logikai következetlenség, érdemi (láb)jegyzetek elmaradása. A könyvszerzési adatok néha hiányosak, máskor pazarlóan ismétlődnek. Gyakran nem is a tényleges forráshelyeket, hanem a felhasználó (részben elavult) irodalmat mutatják, esetenként az idézetek szerzőinek neve nincs feltüntetve. Patai gyakran még az általa használt Gonda-mű bibliográfiai adatait sem hasznosítja. Részletes tárgyalás helyett a könyv háromszor is említi például a héber betűs pénzérméket (52. o. passim), de ugyanakkor hallgat a lengyel párhuzamokról és javarészt a zsidó pénzverők osztrák kapcsolatairól. Nagyon kevés olvasható a pozsonyiak mellett legjobban ismert budai zsidók történetéről, az itteni zsidó utca topográfiájáról. A zsidó prefektus Mendel család egyes tagjai még a mohácsi összeomlás után is szerepet játszottak az ország életében, Erdélyben sóbányákat bérleltek. A paradigmának választott Fortunatus Imre (141–152. o.) esetében nem tartja számon Scheiber és Kubinyi újabb kutatásait, nem említi Fortunatus spanyol származását, jöllehet ez Büchler Sándor tanulmánya (Szerencsés Imre származása. In: *Mabler Ede Emlékkönyve*, Bp., 1937, 406–414. o.) óta már közismert.

Szabolcsi Miklós már említett levelének megjegyzései és apróbb korrekciói a könyv végén 4 oldalt foglalnak el. 701 oldalnyi főszöveghez viszonyítva ez nem is rossz, de tüzetesebb átnézés után sikerült to-

vábbi 45 oldalas hibajegyzéket produkálnom, amelynek részleteitől – lévénez nem lektori jelentés – megkímélem az olvasót. Csak néhány delikát hiba a magyar történelem ügyén: A limes magyarországi szakaszán a Dunától északra, Morvától nyugatra élő germán markomannok nem voltak lovas nomádok, és a Duna-Tisza közén lakó szarmaták (helyesebben azok egyik törzse, a jazigok) sem hasonlíthatók össze a későbbi népvándorlás kori, hatalmas távolságokat bejáró hódító hunokkal és kalandozó magyarokkal (24. o.). A kazárok, magyarok őshazája bonyolult kérdés, de biztos, hogy nem Közép-Ázsiában éltek, amikor dolguk akadt a zsidókkal (28. o.). Az apátság helye nem Pannonhegy, hanem Pannonhalma (46. o.) (=Szent Mártonhegy), Sámuel kamaragróf nem kitért zsidó volt, hanem izraelita (46. o.). Zsigmond császár haláláig éve nem 1435 hanem 1437 (68. o.). Patai kétszer is összecseréli a zsidók kiűzetését; Nagy Lajos helyett tévesen IV. Bélát ír (74, 76. o.). A XV. század közepi 4 000 aranyforintnyi éves zsidóadónak és 25.000 forintnyi királyi kincstári összebevételnek az egybevetés féltreértett korábbi adatokon alapul, hibás, a szakirodalom már régen megcáfolta (76. o.). A Mátyás korabeli évi 20 000 forintos évi adó (85. o.) ugyancsak problematikus, az egyetlen e korból való hiteles adat a zsidóktól és rézbányákból származó együttes bevételről szól. A héber bejegyzés a veszprémi káptalan, és nem Veszprém város tizedjegyzékében található (98–99. o.), a 102. oldalon hibás az évszám; 1421 áll 1521 helyett. Az időskori elhallások, elírások (pl. Rákóczi, Rákóczy névalakok egyazon oldalon, 159. o.), a megkopott emlékezet nyomatókosítják a lektor és kontrollszerkesztő hiányát. Néhány további adalék. A 17. századbeli zsidó bűnözőkről írva Patai csodálkozva számol be néhányuk lipcsei letartóztatásáról. Mi köze ehhez Magyarországnak? A dokumentumból egyértelmű: Zólyomlipcséről van szó. Amennyire a forrásokból kiderül Szulejmán szultán 1526-ban minden budai és esztergomi zsidót magával vitt a birodalmába (171. o.). A 20 éves zsitvatoroki fegyverszüneti szerződés a törökkel 1606-ban volt (és nem 1607-ben Zsitvatoróknél) (176. o.), Buda Evlia Cselebbi említette harmadik ostroma nem későbbi (176. o.), hanem az 1602-es. III. Károlynak a magyarországi zsidók településtörténetében nagy szerepet játszó 1726-os zsidóellenes rendelkezésénél Patai Cseh- és Morvaország helyett Ausztriáról beszél (190. o.). Kunewalder János pesti hitközségi elnök kitérése nem egyszerűen *röviddel* az 1847 szeptemberi petíció után, hanem 1848. április 5-én történt – ennek az időpontnak komoly jelentősége van (237. o.), mint ahogy annak is, hogy az 1862-es akadémiai beszédét Trefort Ágoston garantáltan nem mint közoktatásügyi miniszter tartotta (310. o.). A kiegyezés után Ferenc József nem King-Emperor, hanem császár és király (317. o. és skk.). A Rabbiszeminárium első rektorának, Moses Blochnak a haláláig éve helyesen 1910 (325. o.). A kalocsai érsek nem Haynau, hanem Haynald (Lajos) (357. o.). – Vámbéry eredeti neve helyesen: Wamberger (392. o.), br. Hazay Samu hadügyminiszter i-vel írta a nevét, ma is így használatos (459. o.). Prónayék vérengzése Marcaliban valós ugyan, de mint ismeretes, nem a Tiszántúlon (town of east of the Tisza river) (469. o.). Gr. Károlyi Gyula 1919-es aradi és szegedi kormányait nem döntötték meg a vörösök, ezek a kommun ellenkormányai voltak (514. o.). A Telekit követő Bárdossy 1941 tavaszán *nem* rendelte el korábbi román területek megszállását (548. o.). Lukács György 1945 után nem volt tagja a kommunista párt legbelsőbb vezető grémiumának, és nem tartozott az ország új ura(ikodó) közé sem (628. o.). Az sem áll, hogy 1945 után magyarul írta volna műveit – ez megint a túlhangsúlyozott patriotizmus illusztrációja kíván lenni, ráadásul rossz példán (422. o.). *Sapientia sat.*

29. Kohn: *i. m.* 359–367., 405–408. o.; Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. *Századok*, LXVIII. (1934), 305. és skk. o.; B. D. Weinryb: The Beginnings of East-European Jewry. In: *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*. Philadelphia, 1962, 498. o. 2. jegyzet; Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblakban*. MIOK kiadása, BP., 1969, 100–106 o. és ú. *Jewish Inscriptions...*, 81 o. (további bibliográfiával).

30. Egy ausztriai héber sírkő bizonyossága szerint egy bizonyos Sábátáj Párnász, aki esetleg azonos az ítélezővel, egy későbbi (hasonló) útján 1129-ben Magyarországon gyilkosság áldozata lett. A R. Sábátáj haCházzán személyével foglalkozó kutatók figyelmét elkerülte, hogy „Rási (+ 1105) (Rabbi Seló moh Jiczccháci) [...] »Párdesz« című könyvében előfordul »Hagar-országból való gazdag rabbi Jiczcchák« [-ot említ. ...] Ugyane kéziratban még egy »Sábátái nevezetű *Ungrióból* való előimádkozó (kántor)« is fordul elő, mely alkalommal *Rusziáról* (Gácsországról) és a *Dunáról* is van szó.) Rabbi Seló moh Jiczccháci tehát a »Párdesz«-ben egy tudós magyar zsidó kereskedőről beszél, kivel valószínűleg a Rajnavárosok valamelyikében találkozott.” – Vö. Kohn Sámuel: *Héber kútforrások*. 153–154. o.

31. Scheiber: *Héber kódexmaradványok...* 147. o. – Székesfehérváron „... keresett menedéket – vagy talán Esztergomban – az első keresztshadjárat üldözése elől egy francia prozelyta-család, amelynek néhány tagja névszerint is ismeretes: Ábrahám (גַּר כְּהוֹנֵגְרִי) (E. Urbach: *Études sur la littérature polémique au moyen âge. REJ.* C. 1935. 73–74.), aki exegézissel és apologetikával foglalkozott. Egyik fia Izsák, aki R. Támot megkereste egy liturgiai problémával. (*Szféer Rokéach*. Jerusalem, 1960. 207. No. 319.) Neve mellett hol קַצִּיָּן (qácín) jelző áll, (*Sepher Ha-Pardes*. Ed. H. L. Ehrenreich. Bp. 1924. 243.) ami előkelő származásra utal; hol meg יוֹסֵפֶן (joszkontó) (*Sibbolé Hálleket*. Ed. S. Buber, Vilna, 1886. 160. No. 205.), amit Urbach יוֹסֵפֶן (joszkontó)-nak, viscountnak olvas. (E. E. Urbach: *חַבְרֵי הַתּוֹסֵפּוֹת*. Jerusalem, 1955. 193–194.) Másik fia, Jozsef-Jehoszáfia liturgiai költő. Ez a család teremtett Magyarországon zsidó szellemi életet a XI. század végén és a XII. század elején.” (A. Scheiber: *Studia Musicologica*. VIII. 1966. 177. o.; *Antik Tanulmányok*. XIII. 1966. 162. o.; *Von den Gebetbüchern der Proselyten*. In *Memoriam Paul Kable*. Berlin, 1968. 208. o.)

32. A hódoltsági zsidók kapcsán nem beszél a budai három zsinagógáról és a zsidó népesség ennek megfelelő három komponenséről, a budai sabbateus mozgalmat sem a megfelelő helyen és terjedelemben említi. Hallgat a török-zsidó adószedők unikális héber nyelvű adólistáiról. Újabb szakirodalmi ismeretek hiányában néhány török kori orvos neve hiányzik, a responsum irodalom is kiaknázatlan. Nem vizsgálja a korabeli zsidó írásbeliség legfontosabb forrását, Schulhof Izsák *Budai krónikáját* (pontosabban a 187 oldalon összekeveri Schulhof Kohn által már közölt két verses gyászadalával) és a Tauszk mentőakciójáról szerzett budai dalt is csak lábjegyzetben említi, ott is rosszul, beleértve a szerző nevét is. A korszak végének belgrádi és temesközi zsidóival nem foglalkozik. A királyi Magyarország zsidóságáról szóló (15. o.) fejezet (182–186. o.) még elnagyoltabb.

33. Az alapfejezet (*Zsidók az újragegyesített Magyarországon 1686-tól 1740-ig*) csupán 6 oldal és 5 sor. Nincs vagy alig esik szó az udvari zsidókról, az 1670-es bécsi kiűzetés szerepéről a nyugat-magyarországi ún. *bét közölg* létrejöttében, Samuel Oppenheimer és Samson Wertheimer (188–189. o.) magyarországi segítőiről, így a bűnözők kapcsán említett Simon Michelről, Heine anyai öséről, a türelmi adó előzményeinél alapvető fontosságú Olbern bizottságról, a Batthyány-uradalmak zsidóságáról. A könyv nem beszél az 1735-ös összeírás társadalomtörténeti tanulságairól, a zsidók és kurucok, a zsidók és labancok kapcsolatáról etc. A gyűjtőfejezetek, így *A zsidó nő a 17/18. században* (194–196. o.) és *A Kitérések a 17/18. században* (197–200. o.) érdekes esetek minden belső összefüggés nélküli felsorolására korlátozódnak.

34. Az uradalmi zsidók jogállásának és a gyűlekezetek belső életének részletes ismertetése a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is elmarad, jöllehet a korszak ismeretéhez elengedhetetlenül szükséges mindkét momentumhoz bőségesen található (forrás)anyag. A kései közvetítők szerepét illusztráló *Theben story* (226–229. o.) nem pótolja a kor legfontosabb hitközségének, a pozsonyinak bemutatását. Arról már nem is szólva, hogy a Theben család legjobb mai ismerőjének, Michael K. Silbernek (nevét Patai Silver Michael S.-nek írja [692. o.] jelezve, hogy munkásságát csak hírből ismeri).

35. A vallási reform egyik előfutáráról, Marcus Nissa Weissről a könyvben írottaknál (242. o.) jóval többet tudunk, Weiss kéziratai, könyvei az OSZK-ban megtalálhatók. Patai jelentőségéhez képest nagyon keveset foglalkozik Lőw Lipót alakjával és a pesti reformegylettel (245–249. o.), feltűnő hallgatása a zsidóknak a kapitalizmus meghonosításában játszott szerepéről. Viszonylag jó felsorolását adja a korszak íróinak, újságíróinak, tudósainak, orvosainak (hiányzik sok mással együtt Gruby Dávid, nem adja meg Dóczy családi nevét, elhallgatja G. M. Saphir és Saphir Zsigmond rokoni kapcsolatait stb.), de minden mélyebb elemzés nélkül. (Tanulságos lehetne az *Új horizontok* [250–268. o.] fejezet összevetése nem csupán Komlós Aladár Patai által nyomtatásban nem ismerhetett irodalomtörténetével, de akár Osztern Rózsa korábbi sajtótörténeti áttekintésével is.) Az 1848–49-es fejezet (277–281. o.) a problémák leegyszerűsítése, megszépítése. A könyv nem tud (vagy legalábbis nem ír) a kivándorlási szándékot kiváltó tavaszi pogromokról, a Szemere-féle összeírásról, a délvidéki (zsidóüldözéssel párosuló) zavargásokról, ismétli a húszezer zsidó honvéd legendáját, de nem említi a Habsburgok oldalán álló zsidókat, Haynau részleges zsidó (?) származását, a 49-es szegedi alkotmányt megelőző Ferenc József-i intézkedéseket etc.

36. *Neobabulizmus I., Önkényuralom (1849–1859); Neobabulizmus II., A mérősket évei (1860–1867); Emancipáció, kongresszus, szakadás (1867–1869)* (282–327. o.). Gyakran önkényesen kiválasztott nevek, karrieriek a lehetséges alternatívák szemléltetésére. Szinte semmit nem ír a zsidó bevándorlásról, a Pester Lloyd társaságról (mint korábban a pesti nagykereskedőkről sem). Néhány helytelen vagy elégtelen adat árválkodik csupán Kern Jakabról, a pesti tőzsdéről, a gabonacsarnokról. (Sem marxistának, sem antiszemitának nem kell ahhoz lenni, hogy a zsidóságnak a gazdaságban és általában a magyarországi kapitalizmusban betöltött szerepével foglalkozunk.) Az 1868–69-es kongresszus leírásának javára szolgált volna Grünwald és Katz monográfiájának tanulmányozása.

37. Az időrendet korábban negligáló fejezetek, mint például a 10. (*Zsidó orvosok [14–18. század]*) és 11. (*Zsidó bűnözők [16–18. század]*) (116–140. o.) egy-egy témakör hosszú távú körüljárására vállalkoznak, de Patai beéri a Monumenta eddig megjelent 19 hatalmas kötetének *ad hoc* kimazsolázásával, művelődés- és társadalomtörténeti analízis nem merészkedik. Az érdekességet az anyag és nem annak elrendezése adja.

38. A magyar zsidókat a cionista közvélemény a zsidóság eleven fája elszáradt ágaként aposztrafálta. Általánosságban, a zsidó nemzeti eszme kibontakozása Magyarországon nehéz akadályokkal küzdött: a nagymértékű asszimiláció, a magyar ortodoxia ellenkezése, a hivatalos zsidó vezetőség mereven elutasító álláspontja egyaránt gátolta. A két világháború közötti revizionista-nacionalista légkör sem kedvezett az anyaországi, *mamelandi* cionizmusnak. Szociológiailag is értekelhető tény a zsidó öntudati memoárok hiánya. Jóllehet elvileg helyes, hogy a magyar zsidó történetet alapjában mindig azon a területen képzeljük el, amelyre a magyar állam fennhatósága kiterjed, mégis – függetlenül a cionizmustól – a két háború közötti erdélyi, felvidéki és kárpátaljai magyar ajkú, magyar kultúrájú zsidósággal foglalkozni kellett volna. (A *soá* és a szórványok kivándorlása miatt ez 1945 után már nem olyan fontos, de Kárpátalja – most már Kárpátukrajna – és Románia vonatkozásában valami keveset még ekor is kellett volna írni.) Bár a palesztinai magyar *jisuv* története a két háború között nem kérhető számon Patain, mégis – ha már a magyar származású amerikai rabbik is említést nyernek (402. o.) – hiányzik a kivándorolt műszaki értelmiség Izrael-építő szerepének ismertetése. (Vö. David Giladi: Pesti mérnökök – Izrael országépítői. Ex libris – *Múlt és Jövő*, 1992).

39. Fejtő Ferenc: Az asszimiláció és az integráció paradigmái (párizsi beszélgetés Kőbányai Jánossal). *Múlt és Jövő*, 96. 4–97. 1. sz. 91–92. o.

40. Ungvári Tamás: Magyar zsidó – zsidó magyar. *Szombat*, 1997. 3. sz. 4. o.

41. Ungvári i. m. 4–5. o.

42. Fejtő (i. m.), aki maga is egy nagy érdeklődéssel várt magyar zsidó történeten dolgozik, úgy véli, hogy a szituációban az a tragikus, hogy a magyar zsidóság vezetői „... összetévesztették (a nemzeti liberális reformnemzedéket) [...] az egész nemzetet. Holott a nemzet nagy része egy elmaradott, Ázsia és Európa között még nem választott, klerikális hatásoknak kitett, félfeudális nemzet volt. A félreértés még akkor is tartott, amikor a trianoni béke és az ország feldarabolása után a hangulat gyökeresen megváltozott irányukba, és a keresztény kurzus egyre rosszabbá fajult. Mindenek ellenére is a magyar nyelv és kultúra tisztelete s ennek a nemzedéknek az elpusztíthatatlan hagyománya olyan erős volt, hogy megmagyarázza: a magyar zsidóság miért volt oly kevésbé hajlamos a Herzl-féle tanítás elfogadására, és mennyire kitartott amellett, hogy lehet egyszerre kitűnő magyar, a magyar nemzet része s ugyanakkor zsidó. Ez utóbbinak voltak hátrányai is. A gettóból szabadulás vágya a magyar zsidóságban kifejlesztette a hajlamot, hogy megtagadja ősei kultúráját. Ez volt a tragikus félreértés gyökere, de ugyanakkor ez volt az oka annak is, hogy a holocaust ellenére annyi magyar zsidó választotta mégis a magyarságot. Ez a mai napig példa nélküli a közép-európai régióban. Az itt maradás. Kitartás az asszimiláció mellett...”

Ha fejtegetései vitára ingerlőek is, mégis tanulságos, Pataival összehasonlítva különösképpen, a Fejtő által felvázolt jövőkép: „A mai magyar zsidóság úgynevezett reneszánszában nagyon pozitívum ítélem meg azt, hogy azzal a nemzedékkel szemben, amelyhez magai is tartozom, ők más irányban képzelik el Magyarországon a jövőjüket. Mi az asszimilációval összekapcsoltuk a zsidó tradíció és a saját múlt elfelejtését, sőt megtagadását. [...] egy csekély kisebbséget leszámítva [...] A mi és az előtünk járó nemzedékek vagy a liberális nemességhez és az arisztokráciához, vagy a dzsentrihez, később pedig a marxizmuson keresztül a proletáriátushoz asszimilálódtak. [Nem inkább a magyar kispolgárhoz? És hol maradt a magyar paraszt? – H. Gy.] A gettómúltat szégyellve, s félreismerve, hogy a több ezer éves zsidó történelmet el lehet vetni. [...] a zsidónak minden oka megvolna arra, hogy büszke legyen a múltjára. A liberális demokrácia, az egyetlen állami forma, amelyben a zsidók meg tudják találni a biztonságukat. Nagyon helyesnek találok, hogy a magyarországi zsidóság, amikor teljesen beilleszkedik a magyar társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági életbe, tovább ápolja, s ha szükséges, megújítja a zsidó nép történetének és kultúrájának az ismeretét. Ez az asszimiláció más formája. Az integráció. Sokkal egészségesebb irány, mint azoké, akik patológiusan, rengeteg neurotikus jelenséggel megterhelve, a fajtájukkal való azonosságot, gyökereikkel a kapcsolatot megszakították.”

43. A foglalkozási arányszámok például (a 435. oldaltól) számszerűen helyesek ugyan, de hiányzik a magyarázatuk, más polgári elemekhez (az sem mind magyar) sincs igazi viszonyításuk. (A középosztály 25%-a volt zsidó, ami viszont egészben is csak 3%-a volt az ország 20 milliós népességének.) A századvégi irodalomnak szentelt fejezetből (403–428. o.) hiányzik az ortodoxok irodalmi-szellemi termésének számbavétele. Az időrendnek teljesen fittyet hánnya Patai csak itt említi az első zsidó írókat, köztük Hugo Károlyt és Zerffi Gusztávot. (Frank Tibornak az utóbbiról írott monográfiáját láthatóan nem ismeri.) Téves az az állítása, hogy Heltai Jenő műveiből a zsidó témák nem olvashatók ki (410. o.). Patai vagy már nem emlékszik Heltai könyveire, (410. o.) vagy túlzottan is hitelt ad az e fejezethez használt fő forrásra, az 1962-ben Magyarországon megjelent irodalomtörténet „marxista” szimplifikációinak. Egy későbbi állításával ellentétben (679. o.) Zelk Zoltánnak is vannak expressis verbis zsidó tárgyú versei. Szép Ernő *Lila ákácok* című könyve nem önéletrajzi regény (mellesleg Székely István – ha már említődik – a hetvenes években másodszer is megfilmesítette) (419. o.). Hasonló tárgyi tévedések szinte tetszés szerint szaporíthatók. Néhány további észrevételt lásd a 46-os jegyzetben.

44. Izraelben a mai napig követendő példának tekintik a századforduló magyar iskoláinak hazafias nevelését.

45. Ez természetesen nem a magyarországi zsidó, vagy ha tetszik, a magyar zsidó művészekről szól, hanem a zsidó származásúakról. A korabeli neológia álláspontjára helyezkedve Patai ismételtlen összekeveri a zsidó eredetet, gyökereket a zsidóság iránti nyilvános elkötelezettséggel.

46. Benedek Marcell a könyv állításával szemben – anyai ágon – zsidó származású volt (496. o.). Az ábrázolás aránytalanságára jellemző, hogy míg a zsidó ügyekben elkötelezett Zsolt Béláról csak egy későbbi fejezetben (az ÁVÓ-val kapcsolatban) 2 és fél sor terjedelemben esik szó (629. o.), addig Füst Milán, akiről Patai azt írja, hogy nincs érdemleges zsidó vonatkozása, 15 sort kap (525. o.). Jacobi Victor (524. o.) az előző korszakhoz tartozott, a két háború közötti időszaknak akkor már inkább a nem említett Szirmai Albert vagy Zerkovitz Béla a reprezentatív szerzője. (Az effajta felsorolásdinak som értelme nincs, 5 említett névre legalább ötven elhallgatott esik, a tudomány és technika képviselői még *per tangentem* sem szerepelnek.)

47. A közölt világháborús katonalétszámok és veszteségek teljesen zavarosak a zsidók és a nem zsidók esetében egyaránt (459–460. o.). Patai adós marad annak magyarázatával, miért vettek részt a magyarországi zsidók minden más országnál nagyobb mértékben a forradalmi mozgalmakban.

48. Az asszimilációs alku 1918 utáni felrúgásához és a numerus clausushoz vezető út bővebb kifejtést és megokolást érdemelne.

49. A könyv nem említi az auschwitzi jegyzőkönyveket (csak Freudiger Fülöp 1944 május végi pozsonyi kapcsolatairól tud, 570. o.), és amennyire lehet, csökkenti a hitközségi vezetők felelősségét. A mártír írók, művészek listáján (591–592. o.) felsoroltak közül nem csupán Radnóti Miklós és Kemény Simon volt konvertita, vagy származott ilyen családból, ebbe a kategóriába tartozik – ha már Patai ezt fontosnak tartja közölni – többek között Sárközi György és Szerb Antal is. (Rossz szájízú összeállítások helyett fontosabb lett volna magát a kitérés jelenségét analizálni.)

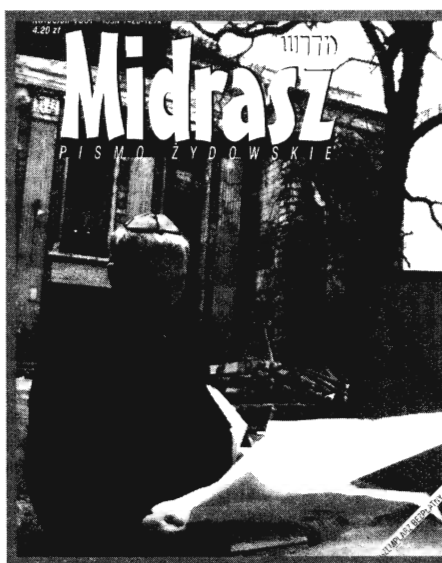
50. Patai előadása szerint 1945–1947 között a túlélők mintegy egyharmada (vagy egynegyede), 56–60 ezer ember vándorolt ki. Az ötvenes évek elején 20–25 ezer zsidót telepítettek ki, az összes érintettnek körülbelül 30%-át. Érdekes módon ugyanennyi volt az 1956-ban véglegesen távozó zsidók száma is. E számok körül ma is vita van, Karsai László és Stark Tamás újabb kutatásait a könyv már nem hasznosította.

51. Az 1945–46-os (részben MKP manipulálta) antiszemita megmozdulások közül csak a kúnmadarasi és miskolci (627–628. o.) kerül terítékre, e jelenség feltárásában Pelle János (*Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből.* (Pelikán, Bp., 1995) és társai munkássága említetlenül marad.

52. A művészek származás szerinti kategorizálását Patai napjainkra is kiterjeszti. A könyv függelékében (*Pozst-holocauszt zsidó szerzők, 659–674. o.*) teljesen értelmetlen az íróársadalom felosztása a zsidókra (zsidó származásúakra) és nem zsidókra, úgyszintén a műveké zsidó és nem zsidó témájúakra. Ez parttalan zsidóság, ami sehova nem (vagy éppen nagyon is rossz irányba) vezet. (Ha elfogadjuk a játékszabályokat, akkor Karinthy Ferenc is zsidó származású. Vagy Bárdos Pál (666. o.). Ma élő művészek, politikusok zsidó felmenőinek, netalán házastársa nacionáléjának (652. o.) felemlítése nem éppen a jó ízlés jele és a tudományhoz sincs sok köze. Az öskutatás és címkézés helyett inkább az 1945 utáni vegyes házasságok statisztikájának elemzése lett volna a feladat.

53. A zárófejezet nem igazán elemzi a magyar zsidók más országokban élőkétől eltérő helyzetét, újonnan született kettős identitását, a magyar társadalom továbbra is zárt, monolit felépítését, a pluralizmus hiányát, az egyes pártok és politikai csoportosulások zsidókkal kapcsolatos megnyilvánulásait stb. (647–658. o.). Egy szó sem esik a Landesmann-ügyről vagy Csoóri Sándor *Nappali Hold* esszéjéről, holott a hazai antiszemitizmus és zsidóság megítélése szempontjából mindkettő sokkal fontosabb, mint mondjuk az országgyűlés akkori (1993) elnökének véleménye a zsidók helyzetéről (653–654. o.). Patai sejteti, hogy jó néhány kérdésre válassza vár. Ha például a mai magyar zsidóság nem önálló nemzetiség, csupán vallás (647–650. o.), mi az oka továbbra is létező különállásának, különösképpen a felekezeten kívül álló „zsidók” esetében? Az időtlennek feltételezett (magyar stílusú) marranizmus (617–621. o.)? Vagy netalán mégis összehasonlíthatók más magyarországi kisebbségekkel (*borribile dictu* akár a cigányokkal, bocsánat romákkal is), amelyek ugyancsak asszimillálódtak és (részben) disszimilálódtak? (Végtere a XX. században a zsidók egy része is alkotott államot.) Felvethető-e ma a kulturális autonómia kérdése? Milyen és milyen legyen a Magyarországon maradt zsidóság viszonya, kapcsolata az utódállamok zsidóságával, a világban szétszórtan élő (magyar ajkú) zsidókkal és Izraellel?

54. Kovács András In: Katzburg: *A magyar-zsidó történetírás...*, 9. o.

SZERETETTEL
ÜDVÖZÖLJÜK
LENGYEL
TESTVÉRLAPUNKAT!